

شرکت ملی مناطق نفت خیز جنوب

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

نفت، شهرنشینی و توسعه شهری تحولات کالبدی، نهرهای نفتی مناطق نفت خیز جنوب

دکتر ایرج قاسمی

استادیاری پژوهش گروه پژوهشی مدیریت، برنامه ریزی شهری و منطقه ای جهاد دانشگاهی

عباس فولاد

همکار پژوهشی گروه پژوهشی مدیریت، برنامه ریزی شهری و منطقه ای جهاد دانشگاهی

سرشناسه	قاسمی، ایرج، ۱۳۴۴ -
عنوان و نام پدیدآور	نفت، شهرنشینی و توسعه شهری؛ تحولات کالبدی شهرهای نفتی مناطق نفت خیز جنوب/ دکتر ایرج قاسمی، عباس فولاد؛ [به سفارش] شرکت ملی مناطق نفت خیز جنوب
مشخصات نشر	تهران: جهاد دانشگاهی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	۱۲۸ ص: مصور، جدول.
شابک	۳- ۲۲- ۷۱۷۲- ۶۰۰- ۹۷۸-
وضعیت فهرست نویسی: فیپا	
یادداشت	کتابنامه
موضوع	نفت -- ایران -- صنعت و تجارت -- جنبه های اجتماعی -- نواحی توسعه شهری -- ایران -- تاریخ -- شهرها و شهرستان ها -- توسعه.
موضوع	petroleum industry and tradeSocial aspects -- Iran -- City planning districts - - Cities and towns -- Growth
شناسه افزوده	ولاد، عباس، ۱۳۴۴ -
شناسه افزوده	شرکت ملی مناطق نفت خیز جنوب
شناسه افزوده	National Iranian South Oil Company
شناسه افزوده	پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی
شناسه افزوده	Institute of Humanites and Social Studies
رده بندی کنگره	۱۳۹۵: ۳۰۷.۲۰۶۱ HD۹۵۷۶
رده بندی دیویی	۳۸۰.۷۳۱۲.۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	۶۳۱۱۴۱

نفت، شهرنشینی و توسعه شهری تحولات کالبدی شهرهای نفتی مناطق نفت خیز جنوب

دکتر ایرج قاسمی، عباس ولاد

ناشر: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی

صفحه آرا: مریم نطقی طاهری

قیمت ۹۰۰۰ تومان چاپ اول: ۱۳۹۵

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

حق چاپ و نشر محفوظ است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

نشانی: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، خیابان دانشگاه.

خیابان شهید وحید نظری، شماره ۲۷

تلفن: ۶۶۴۹۷۵۶۱-۲

دورنگار: ۶۶۴۹۲۱۲۹

E-mail: info@ihss.ac.ir

www.ihss.ac.ir

با نظارت کمیته مطالعات و انتشارات شرکت ملی مناطق نفت خیز جنوب

فهرست

۷.....	سخن پژوهشگاه.....
۹.....	سخن نخست.....
۱۱.....	دیپاچه.....
۱۳.....	فصل اول: نگاه بر منطقه و شهرهای نفتی قبل از کشف نفت.....
۲۵.....	فصل دوم: شهرنشینی در شهرهای نفت خیز جنوب از بدو کشف نفت.....
۳۶.....	ساختمانهای نفتی - جنوب و ورود الگوهای جدید:.....
۳۹.....	پالایشگاه آبادان و شهرنشینی در آن شهر.....
۴۰.....	توسعه زیرساختها و اقدامات عمرانی.....
۵۱.....	گرایشات سکونت گزینی و ساختار فضایی سکونت.....
۵۳.....	تأثیر جنگ جهانی اول بر شهرنشینی در مناطق حتی جنوب.....
۵۷.....	فصل سوم: عمرانی و شهرسازی جنگ اول جهانی تا انقلاب اسلامی.....
۵۹.....	شکل گیری شهرهای جدید.....
۶۲.....	گسترش ساخت و ساز خانه های سازمانی در شهرهای نفتی.....
۶۳.....	فصل چهارم: اقدامات عمرانی در زمان جنگ جهانی دوم.....
۶۶.....	اقدامات عمرانی انجام شده در دهه ۱۳۲۰ه. ش توسط شرکت نفت.....
۶۷.....	توسعه کالبدی شهرها و نحوه سکونت.....
۷۹.....	فصل پنجم: ملی شدن صنعت نفت و ساخت و ساز و شهرنشینی پس از آن.....
۸۲.....	شهرنشینی و شهر سازی در اثر توسعه برون زای نفتی.....
۸۶.....	نقش شهرهای واسط در منطقه خوزستان.....

فصل ششم: شهرنشینی بی‌برنامه و گسترش شهرهای نفتی در اثنای انقلاب اسلامی	۹۵
اهواز و ایفای نقش مرکزیت اداری	۹۸
فصل هفتم: شهرهای نفتی در جنگ و پس از آن	۱۰۳
تخریب شهرهای مرزی و تخیله شهرها از جمعیت	۱۱۰
شهرهای نفتی پس از جنگ تحمیلی	۱۱۴
فصل هشتم: نکاتی از نفت و شهر و شهرسازی	۱۱۹
تأثیر نفت بر ساختارهای سیاسی، اداری منطقه	۱۲۱
برخی نکات مهم به اهواز: سرت‌های تاریخی	۱۲۲
منابع و مآخذ	۱۲۷

سخن پژوهشگاه

بیش از یک قرن از کشف ماده‌ای که بعدها به طلای سیاه معروف شد، می‌گذرد. کشف، استخراج و فروش نفت به مثابه یک پیشران اساسی در تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی نقش بازی کرد و شهرها و روستاهای منطقه را تحت تأثیر خود قرار داد. درآمد حاصل از فروش نفت خام زمینه را برای توسعه و عمران منطقه‌ای فراهم کرده، سبک زندگی را دگرگون و ساختار فضایی کالبدی را طی یک قرن تغییر داد. جاییت شهرهای نفتی طی چند سال افزایش یافت و آبادی‌های روستایی به شهر تبدیل شدند. شهرها از نظر کالبدی ساختار دوگانه‌ای پیدا کردند و شهر نفتی در برابر شهر بومی قد علم کرد. در همین شهرهای نازی نیز، دنبال طبقاتی شدن جامعه و بومی و خارجی بودن کارکنان نفتی نوع ساخت و ساز متفاوت شد. از این رو، باعث شهرهای نفتی در عین یکپارچگی، طبقاتی شد. با افزایش فاصله طبقاتی، حاشیه‌نشینی در شهرها، بزرگ‌گسترش یافت. با پیروزی انقلاب اسلامی برقراری عدالت بین کوخ‌نشینان و کاخ‌نشینان در چارچوب فرهنگ و اعتقادات دینی و مذهبی شعار جامعه شد. در این میان نقش مناطق در این مسأله بالاهمیت بود.

با آغاز دفاع مقدس، ضرورت‌های دفاعی و جنگی باعث شد تا مهاجرت گسترده جمعیت به بیرون از منطقه و استان، زمینه را برای تخریب آثار تمدنی و شهری و روستایی منطقه فراهم سازد. با وجود این ضرورت‌های اجتماعی و سیاسی باعث شد که تنها شهرهای نفتی در اولویت بازسازی قرار گیرند.

روابط عمومی شرکت ملی مناطق نفت‌خیز جنوب و پژوهشگاه علوم انسانی و اجتماعی جهاددانشگاهی بر آن شدند تا در چارچوب رسالت خود، تحقیق تحولات کالبدی و زیرساختی شهرهای نفتی را محور فعالیت پژوهشی قرار دهند و حاصل آن را در قالب کتاب منتشر کنند. کتاب حاضر به عنوان نتیجه بخشی از پژوهش‌هایی است که در قالب تدوین تاریخ یکصدساله نفت در مناطق نفت‌خیز جنوب به موضوع شهرهای نفتی می‌پردازد. بیان همه جزئیات کشف، استخراج و صادرات نفت و تأثیر آن بر شهرهای نفتی در یک کتاب کاری سخت و شاید غیرقابل انجام می‌نماید. با وجود این، در این کتاب تلاش شده تا مروری گذرا بر موضوعات اجتماعی در منطقه و کشور که نفت بر آنها تأثیر داشته ارائه شود. بسیاری از مطالبی که در این کتاب خلاصه شده، از اسناد و منابع دیگری استخراج گردیده که ارائه همه آن اسناد در کتاب غیرممکن بود.

مجموعه مطالعات تاریخ یکصد ساله نفت در مناطق نفت خیز جنوب در پژوهشکده علوم توسعه پژوهشگاه و با همکاری و مساعدت روابط عمومی شرکت ملی مناطق نفت خیز جنوب انجام شد. از این رو ضمن تشکر از همه پژوهشگران همکار، از خدمات علمی کارکنان خدوم «مناطق نفت خیز جنوب»، از جمله شادروان نصرت‌الله اسپیری مدیرعامل فقید و آقایان مهندس: سیف‌الله جشن‌ساز، غلامرضا حسن بیگلر، هرمز قلاوند و حمید پور مدیران عامل اسبق و آقای مهندس بیژن عالی پور مدیرعامل فعلی این شرکت، کمال تشکر را ابراز می‌دارد؛ از آقایان اسحاق رویور و عبدالحسین رضایی زاده، داوود حبیبی پور و فرهاد فروتن رؤسای سابق روابط عمومی و آقای منصور صفایی فر کارشناس وقت روابط عمومی، آقای رضا طاهری رئیس روابط عمومی و آقای علمدار متولی، رئیس انتشارات و تبلیغات روابط عمومی که در تحقق این پژوهش و انتشار این مجموعه اهتمام لازم را معمول داشته‌اند قدردانی و سپاسگزاری نمایم.

لازم است از آقای سید ابوالفضل موسویان، مدیر اداره ترویج یافته‌های پژوهشی و نشر آثار علمی این پژوهشگاه و آقای رضا صدیقی کارشناس اداره که پیگیری و انتشار کتاب را برعهده داشته‌اند تشکر و قدردانی شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و
طالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی

سخن نخست

شرکت ملی مناطق نفت‌خیز جنوب به عنوان مولد و منشاء تولید نفت و گاز کشور و میراث‌دار بیش از یکصد سال تلاش و تجربه در صنعت نفت خاورمیانه، از پیشگامان توسعه و بهره‌برداری از میادین نفت و گاز کشور بوده و هم‌اکنون نیز مسئولیت خطیری در راهبری و مدیریت بهره‌برداری از منابع پیدروکربوری جنوب غرب ایران دارد.

مناطق نفت‌خیز جنوب تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی توسط دو شرکت خاص خدمات نفت ایران مشهور به «آسکو» و «ایران‌پت» شرکت عملیات غیرصنعتی اداره می‌شد. پس از انقلاب و آغاز جنگ تحمیلی مدیریت مناطق نفت‌خیز در شرکت ملی نفت ایران تشکیل شد و راهبری عملیات تولید از این مناطق را بر عهده مدیران این شرکت پس از جنگ تحمیلی به «مدیریت تولید مناطق خشکی» تغییر نام داد و حوزه فعالیت آن سرتاسر کشور را در بر گرفت. سرانجام و در سال ۱۳۷۹ همگام با تحولات پدید آمده در سده اداره شرکت‌ها، و در راستای سیاست‌ها و برنامه‌های جدید وزارت نفت، مبنی بر ایجاد تغییرات در نحوه اداره فعالیت‌ها و راهبری تولید نفت و گاز کشور، ساختار سازمانی مناطق نفت‌خیز جنوب مجدداً مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت و یک شرکت مادر به نام «شرکت ملی مناطق نفت‌خیز جنوب» نشان بین‌المللی NISOC متشکل از یک ستاد مرکزی و نه شرکت فرعی تابع، شکل گرفت.

هم‌اکنون حوزه عملیاتی مناطق نفت‌خیز جنوب در استان‌های خراسان و بخش‌هایی از استان‌های کهگیلویه و بویراحمد، فارس و بوشهر به وسعت تقریبی ۱۰۵ هزار کیلومتر مربع قرار دارد که بخش اعظم میادین هیدروکربوری خشکی ایران را در خود جای داده است. این شرکت با بیش از ۶۰ میدان هیدروکربوری بزرگ و کوچک، حدود ۸۰ درصد نفت خام و ۶۰ درصد گاز کشور را تولید می‌کند.

روابط عمومی شرکت ملی مناطق نفت‌خیز جنوب با هدف ثبت و ضبط میراث معنوی صنعت نفت و تهیه سندی معتبر و مدون براساس تجارب نسل‌های گذشته، که بتواند چراغ راه نسل‌های آینده باشد، اقدام به انجام تحقیقی پیرامون سیر تحول و تکوین صنعت نفت در یک قرن گذشته نموده، که این کتاب به همراه ۳ جلد کتاب دیگر، حاصل و چکیده این تحقیق است.

بدون شک اثر پیش‌رو حاصل کوشش‌ها و تشریک مساعی اساتید محترم پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی کشور و کارشناسان تلاشگر شرکت ملی مناطق

نفت خیز جنوب بوده است، که همگام با آن، اهتمام در انجام مطالعات تاریخی، گردآوری و تدوین مستندات این مجموعه‌ی چندجلدی گرانیه‌ها، پیشکسوتان، مدیران و کارکنان شاغل و مؤثر در دوران دفاع مقدس نقشی اساسی و مستقیم را ایفا نموده‌اند، هرچند با توجه به اینکه در این گونه تحقیقات و پژوهش‌ها همواره جای توسعه و تکمیل وجود دارد، این کتاب نیز خالی از اشکال نبوده و امید است خوانندگان و صاحب‌نظران ارجمند نکات اصلاحی، پیشنهادها و انتقادهای سازنده‌ی خود را درخصوص تکمیل این مجموعه ارزشمند و رفع اشکالات احتمالی آن در ویراست بعدی، به انتشارات روابط عمومی مناطق نفت‌خیز اعلام فرمایند.

زمستان ۱۳۹۵

www.ketab.ir

دیباچه

شهرهای کهن در کنار چشمه‌ای یا رودخانه‌ای که زمین‌های پیرامون را سیراب می‌کردند به وجود آمده و سکونتگاه‌های اولیه شکل می‌گرفتند. گاهی این سکونتگاه‌ها به جای دشت و کوهپایه برای کشت و زرع و دامپروری، در کنار دریاها برای تجارت دریایی و ماهیگیری یا لشکرکشی به دشت‌ها و سرزمین‌ها نشو و نما می‌یافتند. گاهی نیز در سرحدات و مرزها برای نگهبانی و نگهداری رفاقت و حکومت‌ها شکل می‌گرفتند. اینها طبیعی‌ترین و خالص‌ترین نوع زایش شهرها بودند که این نقش به وجود آمده، رشد می‌کردند و می‌بالیدند و پس از ایفای نقش خود و به دلایل مختلف رفته رفته زوال می‌گذاشتند. امروزه به دلیل حضور علوم و فنون، دیگر این چرخه طبیعی پیدایش شهرها و آبادی‌ها کمتر به منصفه ظهور می‌رسد. شهرهای نوظهور بیش از آن که از فرایندهای طبیعی تکامل و سرشدن بدریجی تبعیت کنند، از نیازهای برآمده از سکونت، کار و تولید مدرن متأثر می‌شوند. اکنون شهر جایی است که شهرش بنامند و شهرداری داشته و اندازه‌ای جمعیت داشته باشد. شهرهای نسی یا شهرهای که بنا به ضرورت‌های کشف و استخراج و صدور نفت شکل گرفته و توسعه یافته‌اند، یک دسته از شهرهای نوظهور یا شهرهای توسعه‌یافته در قرن اخیر است. در ایران، بعضی از این نوع شهرها به دلیل کشف نفت ظاهر شدند و به دنبال آنها شهرهای پالایشگاهی و مراکز صدور نفت شکل گرفتند و رونق پیدا کردند.

در این کتاب تلاش شده تا با استفاده از منابع و اسناد تاریخی، سازهات میدانی و مصاحبه باخبگان محلی به استنباطی از چگونگی فرایند رونق و تکامل و گاه زوال و اثر شهرهای نفتی رسیده شود.

به نظر می‌رسد کتابخانه‌های اصلی انگلستان و بایگانی سفارتخانه‌های آن در تهران، ایران، دارای ارزشمندترین اسناد، مدارک، کتاب‌ها و مکاتبات در باب نفت ایران هستند که اگر دسترسی به آنها امکان‌پذیر می‌بود، آنگاه خط روشن‌تری از مسائل و جریانات تاریخ نفت آشکار می‌شد و از آن‌ره بحث دقیق‌تر و مفصل‌تری در باب شهرسازی نفتی قابل طرح بود، اما محدودیت‌های دسترسی به این اسناد مولف را مجبور به بررسی اسنادی کرد که در برخی موارد دست دوم به حساب می‌آیند.

اولین بار نفت در جنوب کشور در خرداد ماه سال ۱۲۸۷ هجری شمسی مطابق با سال ۱۹۰۸ میلادی کشف شد و تحولات عظیمی را هم بر اقتصاد و سیاست کشور، و هم بر شهرنشینی و

شهرسازی مناطق نفت‌خیز بر جای گذارد. تاریخ تحول شهرها و شهرنشینی در خطه نفت خیز جنوب، به خصوص پس از کشف نفت سرگذشتی شتیدنی دارد که در این کتاب وبا توجه به کمبود منابع قابل استفاده در زمینه شهرسازی مرتبط با نفت، سعی شده است شمایی از این تحولات و دگرگونی‌ها ارائه گردد. بدیهی است این مطالعه فقط به عنوان گام اول در این مسیر شناخته می‌شود و راه تحقیق و پژوهش در این باب نه تنها بسته نیست، بلکه ضروری و لازم است تا شهرسازان و جامعه شناسان شهری مشتاق، تلاش حاضر را با همت و تخصص خود به کمال برسانند و برگ‌هایی مستند و تحلیلی را به اسناد تاریخ شهرسازی نفت ایران بیفزایند.

منتهای که اکنون خوزستان نامیده می‌شود و عمدتاً شامل دشت‌های سیلابی و جلگه‌های وسیع با خاک مرغوب و آب فراوان است، در طی زمان تحولات زیادی را پشت سر نهاده است. عمده‌ترین جاذبه‌های منطقه قبل از نفت، زمین‌های کشاورزی، رودخانه‌های پرآب و نیز دسترسی به خلیج فارس برای نجات و دریانوردی بوده و به همین دلیل مهاجرت‌ها و تغییرات جمعیتی عمده‌ای در این منطقه به وقوع پیوسته و در طی زمان سکونتگاه‌های کوچک و بزرگی به وجود آمده یا از میان رفتند و مرزهای این منطقه تغییر کرده است، ولی آنچه همچنان پابرجا بوده و حیات اقتصادی مملکت نیز هنوز با آن ریا می‌باشد، نفت است. نفتی که بر شکل‌گیری و استقرار بعدی شهرهای نفتی تاثیر گذاشت و زندگی مدنی را در آنها امکان پذیر ساخت. نفتی که جهان از آن بهره برد، ولی بر سکونتگاه‌های شهری با تأثیری دوگانه گذاشت.

کتاب حاضر که بر پایه پژوهشی تفصیلی به نام بررسی تاریخ صد ساله نفت برای شرکت نفت مناطق نفت‌خیز جنوب در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی تهیه شده است، سعی دارد تا شهرهای اصلی نفت‌خیز را به لحاظ تاریخ شهرسازی و شهرنشینی مورد کنکاش قرار دهد. نویسندگان امیدوارند، این اولین گام با استفاد از طرقات و بررسی‌های بعدی تکمیل شده و مورد استفاده کارشناسان مسائل شهری و تاریخ شهرهای ایران و دانشجویان شهرسازی و برنامه‌ریزان شهری قرار گیرد.

ایرج قاسمی

عباس فولاد